

שיעור א

השבת במקרא

הפשט כבסיס לתורה שבעל פה - מושגי יסוד

פתיחה | פרשת הבריאה | פרשיית המן | שבת בראשית בדיברות ראשונות (שמות) | שבת מנוחה וחרות בפרשת משפטים ובדברות האחרונות (דברים) | שבת ומצרים | שבת ומקדש | שבת ומשכן בחז"ל | לחם הפנים ומוסף השבת | השבת בנבואה | סיכום

פתיחה¹

השבת מופיעה פעמים רבות בתורה ובנבואה כמופעים שונים, המדגישים היבטים שונים שלה. על מנת להבין את אופייה של השבת בתורה ננסה לזהות את הצירים השונים עליהם ממוקמת השבת, ואת ההתפתחות של רעיון השבת בתורה ובנבואה. הופעת השבת עוד לפני מעמד הר סיני, בפרשת הבריאה ובפרשת המן, היא עוגן מרכזי להבנת מהותה של השבת. אחר כך מופיעה השבת בעשרת הדברות ובפרשת משפטים, ומתפתחת בשני ערוצים עיקריים, ובשלב הבא היא מופיעה בתוך עולם הקדושה והמקדש-משכן, שם נוספות לה קומות חדשות. בנבואה יש היבטים חדשים ומשמעותיים, ותשומת הלב מופנית בעיקר לשבת בפרהסיא, כשהאיסור על הוצאה ועל המסחר תופשים מקום מרכזי.

פרשת הבריאה - שבייתה מיצירה

נפתח במקום הראשון בו מוזכרת השבת במקרא, בפרשת הבריאה:

וַיְכַלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל־צָבָאָם: וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְכַל־מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה: וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת־יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדְּשׁ אֹתוֹ כִּי בּוֹ שָׁבַת מְכַל־מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר־בָּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת: (בראשית פרק ב)

עלינו להסביר ממה שבת בורא עולם, ומה פירוש המילים: "מכל מלאכתו אשר עשה"? יכלה התורה להסתפק במילים "וישבות ביום השביעי", אבל נאמר "וישבות - מכל מלאכתו אשר עשה" שכן מעט קודם נאמר שהקב"ה כילה מלאכתו - וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת .. מְכַל־מְלַאכְתּוֹ..". האם אין זו חזרה מיותרת? לכאורה, הוראת המילים: "וישבת מכל מלאכתו" - ששבת מכל עבודה, ומה מוסיפות המילים: "אשר עשה"?

1. תודה וברכה לתלמידי היקר מיכאל איצקוביץ' על השותפות בכתיבת פרק זה.

עלינו לשים לב לכך שהוראת המילה "מלאכה" בלשון הקודש איננה 'עבודה', כבלשון המדוברת, אלא תוצר, תוצאת העבודה, היצירה - כשם עצם. מלאכה היא שם העצם ולא שם הפעולה של עבודה או מאמץ מסוים. כשנאמר: מכל מלאכתו אשר עשה" - הלשון היא מדוייקת: הוא שבת מכל תוצר/יצירה - אשר עשה.

כך למשל: "ואני אתנהלה לאטי לרגל המלאכה אשר לפני", שאומר יעקב אבינו לעשו, כלומר: לרגל כל הכבודה הזו. או: "והמלאכה היתה דים", דהיינו: בעלי המלאכה אשר עסקו במלאכת המשכן ייצרו די תוצרת. מכאן, כשהתורה אומרת בשבת: "לא תעשה כל מלאכה", הביאור הלשוני הנכון איננו: לא לעשות כל עבודה, שאז היה כתוב פשוט: "לא תעבוד". משמעות הכתוב היא: "לא תייצר תוצר", לא תחולל שום שינוי קונסטרוקטיבי בחומרי הגלם, שהרי כשהקב"ה עשה מלאכה בבריאה הוא נתן בחומרי הגלם של הבריאה צורה ותבנית, ושבת ביום השביעי, ומצוות השבת היא הפסקה של כל מעשה יצירה או ייצור תוצרים בעולם.

בפרשיה קצרה זו של השבת, פרשת "ויכלו", טמונים כבר רבים ממושגי היסוד של השבת: איסור עשיית מלאכה, שבתה, ברכה וקדושה. זו משמעות המילים בעשרת הדברות: "על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו" אשר מפנות אותנו לשבת הבריאה שבה ברך ה' את יום השבת וקדשו.

פרשת המן

אנו פוגשים לראשונה את השבת כמצווה בפרשיית המן, באיסור לקיטת המן ביום השביעי:

וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם הוּא אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' שֶׁבֶתוֹן שֶׁבֶת־קֹדֶשׁ לֵה' מִיָּחַר אֶת אֲשֶׁר־תֵּאָפוּ אָפוּ וְאֶת אֲשֶׁר־תִּבְשְׁלוּ בִשְׁלוּ וְאֶת כָּל־הָעֵדָף הַגִּיחוּ לָכֶם לְמִשְׁמַרְתִּי עַד־הַבֶּקֶר: וַיִּגִּיחוּ אוֹתוֹ עַד־הַבֶּקֶר כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה וְלֹא הִבְאִישׁ וְרִמָּה לֹא־הִיְתָה בוֹ: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲכַלְהוּ הַיּוֹם פִּי־שֶׁבֶת הַיּוֹם לֵה' הַיּוֹם לֹא תִמְצָאֶהוּ בַשָּׂדֶה: שֵׁשֶׁת יָמִים תִּלְקְטְאוּ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שֶׁבֶת לֹא יִהְיֶה־בוֹ: וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יָצְאוּ מִן־הָעֵם לִלְקֹט וְלֹא מָצְאוּ: וַיֹּאמֶר ה' אֶל־מֹשֶׁה עַד־אָנָּה מֵאֲנִתֶם לְשֹׁמֵר מִצְוֹתַי וְתוֹרֹתַי: רְאוּ פִי־ה' נָתַן לָכֶם הַשֶּׁבֶת עַל־כֵּן הוּא נָתַן לָכֶם בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי לָחֶם יּוֹמִים שִׁבּוּ אִישׁ תַּחֲתָיו אֶל־יַצֵּא אִישׁ מִמֶּקְמוֹ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי: וַיִּשְׁבְּתוּ הָעָם בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי (שמות טו)

מצוות השבת באה לעולם לפני שבאה התורה לעולם, לפני ברית סיני, ולפני ההתגלות. מדוע לא חיכה הקב"ה ל"אנכי ה' אלקיך" - ואז ציווה על השבת, כשם שעשה בשאר המצוות? השבת מוזכרת כאילו "אגב אורחא" של עיסוק בפתרון למצוקת המזון של עם ישראל. נראה, כי מהקדמת הציווי על שבתה ביום השביעי בסיפור המן ניתן ללמוד על מציאות של שבת הקודמת לעולם המצוות. השבת ביסודה שייכת לעולם הבריאה, ורק בקומה השנייה שלה לעולם המצווה. היא מופיעה כאידאה וכעובדה, קודם לנתינת המצוות וכריתת הברית בין הקב"ה לעם ישראל. מצוות הדומות לשבת אך לא זהות לה הן ברית המילה שניתנה לאברהם ולזרעו, ומצוות הפסח במצרים שניתנה קודם מעמד הר סיני. משותף

לשלוש אלה: המילה, הפסח, והשבת, שהן מצוות ברית, כולן הן ביטוי של כריתת ברית בין ישראל לקב"ה. ולכן, בשלושתן, יש חיוב כרת, שהוא קשור בדרך כלל בהפרת ברית.

פרשת המן מזמנת את המפגש עם השבת, דרך הפסקת ירידת המן, שהיא פעולה א-לוהית, ולא אנושית. במובן זה היא מבטאת באופן הישיר ביותר את האופי הקמאי, הא-לוהי והבריאתי של השבת. השבת מתחילה בכריאת העולם, והיא נודעת בהיסטוריה על ידי המן שהוא מעין 'עבודה א-לוהית', שמפסיקה בשבת. העם חייב להגיב לשביתה הא-לוהית ולהשתתף בה, שכן היא הכרחית וממשית, והציווי על השבת והפיכתה לחוק, אינו אלא ביטוי והשלמה של מציאות השבת, הקודמת לחוק.

עולם המן הוא עולם הפוך מהעולם שאנו מכירים. זהו עולם שהבורא עובד בו, שהרי הוא "מייצר" מן מדי יום, ואילו האדם שובת. בעולם "הרגיל", שבו האדם עובד, יהיה תקף הציווי: "לא תעשה כל מלאכה", המורה על שביתה האדם, אבל בעולם שבו הקב"ה עובד, האדם צריך להיות שותף לשביתה הא-לוהית באופן אחר.

כיצד מצטרפים לשביתה של הקב"ה בעולם שאין בו מלאכה אנושית, כמו אצל עם ישראל במדבר? הרי השבת איננה דבר שניתן לראות בעולם, לא ניתן להבחין בה בעולם הטבעי. אבל במקום שבו הקב"ה נוכח במציאות, גם השביתה שלו מתגלה ונראית. במילים אחרות, שבת שממשיכה את הבריאה, היא הפסקת המלאכה של הקב"ה. אין זו שביתה האדם ממלאכה, אלא שביתתו של הקב"ה ממלאכה. השביתה מלקיטת המן של עם ישראל יותר ממה שהיא שביתה ממלאכה, היא מבטאת הצטרפות והיענות לשביתתו של הקב"ה, שראשיתה בכריאה, והיא חוזרת בהיסטוריה כשהקב"ה מפסיק להוריד את המן בשבת.

האיסור המרכזי בפרשת המן הוא: "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי". הלשון כפשוטה יכולה להיות מובנת כהגבלה של תנועת האדם, כלומר: איסור יציאה מהתחום, אך לאור התיאור בהמשך: "ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט", יש לפרש שהציווי נוקט לשון קצרה והוא אוסר הוצאה והכנסה של המן, מרשות הרבים לרשות היחיד ולהיפך. האדם מישראל בפרשיית המן נקרא לשבת במקומו ולא לצאת ממנו. השביתה בעולם ללא מלאכה באה לידי ביטוי בקביעות האדם ובקביעות חפציו. המנוחה של עם ישראל בשבת המן איננה הפסקת המלאכה, אלא הפסקת התנועה, ובעיקר תנועה של חפצים. כידוע, מלאכת הוצאה היא אחת מל"ט אבות מלאכה אף שהאדם שמוציא חפץ מרשות אחרת איננו עושה כל מלאכה, כלומר: הוא איננו מייצר שום תוצר, אלא רק משנה את מיקומו של החפץ. אחד משני המקורות מהם לומדת הגמ' איסור הוצאה הוא פרשת המן (עירובין כא ב). לפי דברינו ההוצאה היא איסור בראשיתי, בסיסי, הקודם לאיסור המלאכה, בעולם שבו עדיין אין האדם נמצא בעולם המלאכה, והוא מבליט את ההשתתפות האנושית בשביתה הא-לוהית במונחי מנוחה שהיא ההיפך מתנועה.

שבת בראשית בדיברות ראשונות (שמות)

לאחר הציווי הממוקד על השבת בפרשת המן, מופיעה מצוות השבת בצורה רחבה בעשרת הדברות, ושם אנו נחשפים לתכליות השונות של השבת. השבת של הדברות הראשונות

היא זיכרון לשביתת הקב"ה ממלאכת הבריאה, והודאה בבורא ובעולם כבריאה. האדם הבטל ממלאכתו מצטרף לשביתת הקב"ה ממלאכתו:

(ח) זְכוֹר אֶת-יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ: שְׁשַׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל-מְלַאכְתֶּךָ; וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא-תַעֲשֶׂה כָּל-מְלָאכָה אַתָּה וּבִנְךָ-וּבִתֶּךָ עֹבְדֶיךָ וְאִמְתֶּךָ וּבְהִמְתֶּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ: כִּי שֵׁשַׁת-יָמִים עָשָׂה ה' אֶת-הַשָּׁמַיִם וְאֶת-הָאָרֶץ אֶת-הַיָּם וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-בָּם וַיָּנַח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עַל-כֵּן בֵּרַךְ ה' אֶת-יוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֶׁהוּ (שמות כ)

המונח "זכור" מדגיש את האופי הסמלי והתודעתי של שבת בראשית זו. השבת נועדה להזכיר, והשביתה ממלאכה בשבת היא מעשה סמלי שמשמעותו תודעתי.

שבת בראשית זו כוללת לא רק את האדם אלא גם את המעגלים המקיפים אותו, ומצטרפים אליו: הילדים, העבדים, הבהמות והגרים. לפי לשון הפסוק נראה כי כל אלה אינם עומדים בפני עצמם, אלא משלימים את שביתתו של האדם ממלאכה, שהרי האדם איננו רק הוא עצמו, אלא גם העולם הסובב אותו ונמצא בזיקה אליו.

שבת מנוחה וחרות בפרשת משפטים ובדברות האחרונות (דברים)

בניסוח מצוות השבת בפרשת משפטים נעדר האיסור: "לא תעשה כל מלאכה", ובמקומות בא הציווי הכללי: "תשבת". דומה שהבדל זה בין פרשית זו לפרשיה בעשרת הדברות נמשך בניסוח תכליתה של השבת, שלפי הפסוק כאן מיועדת למנוחת ונפישת הבהמות, העבדים והגרים. המעגל הסובב, שבעשרת הדברות רק השלים את האדם, הופך להיות כאן עיקר ותכלית:

שְׁשַׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשָּׁבֵת לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וַיְנַפֵּשׂ בֶּן אִמְתֶּךָ וְהָגֵר: (שמות כג יב)

תכלית השבת היא מנוחת כל היצורים. מדוע לא מוזכרת מנוחת האדם עצמו? כנראה מפני שהאדם עצמו, האדון, הוא בן חורין ויכול לשבות כרצונו. השבת בפרשת משפטים באה לעולם כדי לאפשר לכל היצורים לזכות באותה חירות שיש לאדון לשבות. שבת זו איננה סמלית אלא ריאלית. עיקרה איננו בתודעה אלא במציאות שהיא מעצבת, והדגש העיקרי בה איננו ההכרת-אמוני אלא החברתי. לא בכדי היא מופיעה מיד לאחר מצוות השמיטה.

דומה לה בתוכן ובסגנון השבת של עשרת הדברות בספר דברים:

שִׁמּוֹר אֶת-יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֶיךָ: שְׁשַׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל-מְלַאכְתֶּךָ; וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָּל-מְלָאכָה אַתָּה וּבִנְךָ-וּבִתֶּךָ וְעֹבְדֶיךָ וְאִמְתֶּךָ וְשׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וְכָל-בְּהֵמַתֶּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יָנוּחַ עֲבָדֶיךָ וְאִמְתֶּךָ כָּמוֹךָ: וְזָכַרְתָּ כִּי-עֹבֵד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֹּצֵאֲךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה עַל-כֵּן צִוָּה ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת-יוֹם הַשַּׁבָּת: (דברים ה)

תכלית השבת היא "למען ינוח", בדיוק כמו בשמות, אלא שכאן היא מנומקת בזיכרון יציאת מצרים. במקום הציווי "זכור" המכוון לתודעת האדם, בא הציווי "שמור" המכוון למציאות ששביתה השבת יוצרת. שמירה מתבטאת בפעולה: אם האדון "שומר שבת", האחר יזכה במנוחה. בעשרת הדברות בספר שמות השביתה משרתת את התודעה. בספר דברים, השביתה לא מכוונת לתודעה אלא ליצירת מציאות של שביתה. סיום הציווי על "זכור" הינו: "כי ששת ימים עשה את השמים ואת הארץ..". כי צריך להסביר כלפי מה התודעה המכוונת. הציווי בספר דברים על "שמור" מסתיים ב"למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" שכן זאת התוצאה הממשית המביאה לידי ביטוי את תכלית שמירת השבת לפי ספר דברים.

שבת ומצרים

אם אכן השבת של דברות אחרונות היא שבת של מנוחה וחרות, כמו זו של פרשת משפטים, מהו מקומה של יציאת מצרים המוזכרת בשלהי הציווי? כיצד מהווה השבת "זכר ליציאת מצרים", הרי מפתח הששה ואחד הוא מפתח הבריאה, ואיננו קשור ליציאת מצרים, לכשנעייני היטב בפסוק נמצא שאכן אין הוא קובע שהשבת היא זכר ליציאת מצרים, אלא להיפך:

וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֹּצֵאֲךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְיָרֵעַ
נְטוּיָה עַל־יָדוֹ ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת־יּוֹם הַשַּׁבָּת: (דברים ה טו)

התורה חפצה שהאדם מישראל יזכור את העבדות במצרים, ואת העוול המוסרי שנעשה לו כגור וכעבד, ומצווה לתקן אותו באמצעות המנוחה והחירות שייתן לעבדו שלו בשבת. בהקשר של שמירת השבת עלינו לזכור את החוויה השלילית כעבדים במצרים, ולא את יציאת מצרים. בספר שמות שמירת השבת מטרתה לזכור את מעשה בראשית. בספר דברים, זוכרים את העבדות במצרים כבסיס התודעתי לשמירת השבת.

נציע ביאור נוסף לפסוק. רק מפני שהקב"ה הוציא את האדם ממצרים, יכולה להיות שבת בעולם, כי השבת היא תופעה ואידאה השייכת רק לעולם של בני החורין. מכיוון שהאדם מישראל הוא בן חורין, הוא חייב לשמור את השבת, והאדם בן חורין רק תחת ריבונותו של הקב"ה. השביתה ממלאכה מבטאת את ניתוקו של האדם מהמעגל הטבעי של פרנסה, עבודה וצרכים - לקראת חירותו.

לפי הפירושים האלו, זכירת העבדות במצרים היא הבסיס לשמירת השבת, ולא שעל ידי השבת זוכרים את יציאת מצרים. חז"ל מסבירים שהציווי לשמור את השבת משמעו לא לעשות מלאכה, והזכירה היא אמירת פסוקים של קידוש: "זכור את יום השבת לקדשו - וזכרהו על היין" - כלומר: דיבור שמכוון לתודעה.

שבת ומקדש

על יסודות שבת הבריאה המופיעה בבראשית ב, ובשמות כ, נוספה קומת שבת המן, המשלימה אותה בהצטרפות האדם לשביתה הבורא. על שתי קומות אלה הופיעה השבת של מנוחת האדם ושביתתו כביטוי של חירות האדם לפני הא-לוהים ותכליתה - מנוחתו

ונופשו. קומה נוספת ומשמעותית של השבת מופיעה בחלק השני של ספר שמות ובספר ויקרא, כשהשבת נקשרת לעולם של מקדש וקדושה. תחילה, חוזרת התורה על ציווי השבת מיד אחרי תום כל הציווי על המשכן, ורגע לפני חטא העגל:

וְאֵתָהּ דִּבַּר אֱלֹהֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אַךְ אֶת־שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הוּא בְּיָמֵי וּבְיָמֵיכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם לְדַעַת כִּי אֲנִי ה' מְקַדְּשְׁכֶם: וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַשַּׁבָּת כִּי קֹדֶשׁ הוּא לָכֶם מִחֻלְלֶיהָ מוֹת יוֹמֵת כִּי כָל־הַעֲשֵׂה בָהּ מְלֹאכָה וְנִכְרְתָהּ הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִקְרָב עִמָּיהָ: שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלֹאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת שַׁבְּתוֹן קֹדֶשׁ לַה' כָּל־הַעֲשֵׂה מְלֹאכָה בְּיוֹם הַשַּׁבָּת מוֹת יוֹמֵת:
וּשְׁמְרוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשַּׁבָּת לַעֲשׂוֹת אֶת־הַשַּׁבָּת לְדֹרֹתֶם בְּרִית עוֹלָם: בְּיָמֵי וּבֵין בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אוֹת הוּא לְעֹלָם כִּי־שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ה' אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת וַיִּנְפַשׁ: (שמות לא)

פרשה זו דומה בסגנונה לשבת של עשרת הדברות שכן הדגש בה הוא על איסור מלאכה הנקשר למעשה בראשית ושבתית הבורא. עם זאת נוספו בה מרכיבים חשובים שלא נאמרו לפני כן:

- השבת כאות
- השבת כברית עולם
- שבת שבתון
- מושג חילול השבת
- כרת כעונש למחלל השבת

מרכיבים אלה לא נזכרו בכל המופעים הקודמים של השבת (מן, עשרת הדברות, משפטים) ויש להבין מדוע נתחדשו דווקא כאן, ובאופן בסיסי עוד יותר, מדוע מונחת השבת בצמוד למלאכת המשכן.

גם המופע הבא של השבת סמוך ונראה למלאכת המשכן, בתחילת פרשת ויקהל, שם הוא פותח ומקדים את הציווי של משה לעם על עשיית המשכן:

וַיִּקְהַל מֹשֶׁה אֶת־כָּל־עֵדֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם אֱלֹהֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־צִוָּה ה' לַעֲשׂוֹת אֹתָם: שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלֹאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִהְיֶה לָכֶם קֹדֶשׁ שַׁבָּת שַׁבְּתוֹן לַה' כָּל־הַעֲשֵׂה בוֹ מְלֹאכָה יוֹמֵת: לֹא־תַבְעֲרוּ אֵשׁ בְּכָל מִשְׁבְּתֵיכֶם בְּיוֹם הַשַּׁבָּת: (שמות לה)

התכנים של פרשה קצרה זו נראים כחזרה על האמור בקודמתה: "ושמרו בני ישראל". אולם נוסף בה האיסור המיוחד של העברת אש בכל מושבתים. כמוכן, יש להבין מדוע בכלל נחוצה החזרה על מה שנאמר רגע לפני כן.

כדי להתמודד עם שאלות אלה עלינו להתבונן באופן נרחב על כל חלקו השני של ספר שמות במרכזו עומד מעשה המשכן והרעיון של השראת השכינה בישראל. נראה כי במרכז החלק השני של הספר נמצא סיפור העגל, ומשני צדדיו הציווי על השבת, כאשר מעשה המשכן תופש את המקום העיקרי כמסגרת פנימית, ואילו רעיון השראת השכינה מהווה את המסגרת החיצונית הגדולה:

א. "וישכן כבוד ה' על הר סיני ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן" (כד: טז).

ב. הציווי על בניית המשכן (פרקים כ"ה-ל"א): "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (כה: ח).

ג. שבת - "אך את שבתותי תשמורו", "ברית עולם" (לא: יג, טז).

ד. חטא העגל וכריתת הברית השנייה (פרקים ל"ב-ל"ד).

ג. שבת - "כל העושה בו מלאכה יומת", "לא תבערו אש" (לה: ב-ג).

ב. הקמת המשכן (פרקים ל"ה-מ'): וַיְהִי בַחֲדָשׁ הָרִאשׁוֹן בַּשָּׁנָה הַשְּׁנִיָּת בְּאֶחָד לַחֲדָשׁ הַזֶּה הִמְשִׁיךְ הַמֶּשֶׁכֶן (מ: יז)

א. "ויכס הענן את אהל מועד וכבוד ה' מלא את המשכן" (מ: לד).

תכלית החלק השני של ספר שמות, כדברי רמב"ן (שמות כה), היא יצירת מקום קבע לשכינת ה' אשר שרתה בהר סיני - בתוך מחנה ישראל. ספר שמות מסתיים כסיפור הצלחה המתאר את השראת השכינה במשכן במילים דומות מאוד לשכינה שירדה על הר סיני. כיצד תשרה שכינה בישראל? על ידי מקדש ומשכן: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה). אולם, הפרויקט הרוחני האדיר הזה הוטל אלי משבר וספק עם חטא העגל. הפרת הברית עם ה' גררה אחריה את ההודעה הא-לוהית: "כי לא אעלה בקרבך", שכן לא ניתן לקיים את הקרבה המובטחת באקלים של בגידה והפרת ברית. תפילת משה רבנו, ההתגלות השנייה, מסירת מידות הרחמים וכריתת הברית מחדש הבטיחו את שיקום היחסים. דומה, שהחזרה המפורטת מאוד על כל פרטי הציווי של המשכן בפרשיות ויקהל-פקודי תכליתה לומר שכל מה שהיה אמור להיות בשלב הנהדר והתמים של חזון המשכן, יהיה גם בפועל, במעשה המשכן, למרות חטא העגל.

הופעת מצוות השבת ככורכת את סיפור העגל, מבליטה ומדגישה את היותה ביטוי של הברית בין ה' לישראל, הברית שהיא תנאי להשראת השכינה במחנה. במשכן מופיע ה' בממד המקום, ובשבת מופיע ה' בממד הזמן. השבת והמקדש הם שני המרחבים בהם תבוא לידי ביטוי הברית של העם עם א-לוהיו, והחזרה על השבת, כמו החזרה על המשכן, מדגישות את התוקף המוחלט של המחילה והחזרה לתנאי הברית בסיני. מכאן ברור גם מדוע דווקא בפרשיות המשכן מופיעה השבת לראשונה כאות וכברית, וחילול קדושתה גורר עמו כרת, שכן רק אחרי מעמד הר סיני והצעת המשכן ישראל, בא לעולם הרעיון של קרבת א-לוהים ממשיית המאפשרת נוכחות של קדושה בתוך המציאות ולא רק כאידאה סימבולית, אלא כממשות מטאפיסית ונפשית. השבת, מבחינה זו, היא אות הברית, ותנאי לאפשרות קיומה, אך היא גם המרחב הממשי שבו הברית באה לידי ביטוי בנוכחות של קודש בתוך המציאות האנושית, בממד הזמן.

שבת ומשכן בחז"ל

דומה שמתוך הבנה זו יש לגשת לדברי חז"ל אשר יצרו זיקה משמעותית בין שבת למקדש גם במישור ההלכתי הצרוף. הגמרא בשבת (מט ב) לומדת את העקרון של ל"ט אבות מלאכה ממלאכות המשכן, ובמסכת חגיגה (י ב) לומדת את היסוד של "מלאכת מחשבת" כמגדיר של המלאכה בשבת (גמ' ורש"י שם). באף אחד מפסוקי השבת לא נזכר המושג "מלאכת מחשבת", ובכל זאת למדו חכמים מהופעת המושג בתיאור מלאכת המשכן, שכך הוא איסור המלאכה בשבת, במלאכת מחשבת דווקא.

הזיקה בין שבת למשכן מובנת על רקע דברינו למעלה, ואין לתלותה רק בסמיכות הפרשיות. סמיכות הפרשיות גופה מלמדת שהמשכן כמו השבת הם מרחבי הנוכחות הא-לוהית בעולם, וביטוי לקשר הברית בין ישראל לה', ולכן מושגי היסוד שלהם כרוכים זה בזה.

לחם הפנים ומוסף השבת

בשני מקומות מצאנו דינים מיוחדים של עבודת המקדש בשבת: במעשה הקרבנות ובלחם הפנים. במעשה הקרבנות נתייחדה השבת בכך שהקרבתן שלה כפול:

וּבַיּוֹם הַשַּׁבָּת שְׁנַיִם כֶּבֶשִׂים בְּנֵי־שָׁנָה תְּמִימִים וּשְׁנַיִ עֶשְׂרִים סֹלֶת מִנְחָה בְּלוּלָה
בְּשֶׁמֶן וְנִסְפוּ: עֶלֶת שַׁבָּת בְּשַׁבְּתוֹ עַל־עֶלֶת הַתְּמִיד וְנִסְפָּה: (במדבר כח)

שני כבשים נוספים במוסף השבת על שני כבשים של תמיד שבכל יום.

ובלחם הפנים מצאנו יסוד דומה של הכפלה והנחתו במבנה זוגי:

וּלְקַחַת סֹלֶת וְאַפִּיֹת אֹתָהּ שְׁתֵּים עָשָׂרָה חֲלוֹת שְׁנַיִ עֶשְׂרִים יְהִיה הַחֲלָה
הָאֶחָת: וְשִׁמְתָ אֹתָם שְׁתֵּים מֵעֵרְכֹת שֵׁשׁ הַמְּעֵרְכֹת עַל הַשְּׁלֶחָן הַטָּהוֹר לִפְנֵי
ה': וְנָתַתְ עַל־הַמְּעֵרְכֹת לְבִנָּה זָפָה וְהִיתָה לְלֶחֶם לְאַזְפָּרָה אִשָּׁה לֵה': בַּיּוֹם
הַשַּׁבָּת בַּיּוֹם הַשַּׁבָּת יַעֲרְכֶנּוּ לִפְנֵי ה' תְּמִיד מֵאֵת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם:
(ויקרא כד ה-ח)

מסתבר ששתים עשרה חלות מונחות כנד שנים עשר שבטי ישראל. אולם, מדוע יש לפצלן לשתי מערכות - שש כל אחת? ומדוע זה נעשה דווקא בשבת?

לחם הפנים שונה משאר הדברים המובאים לפני ה', בכך שאין חלק ממנו העולה לפני ה' במזבח. בכל מנחה הקומץ או המנחה כולה - מוקטרים לפני ה'. לא כן בלחם הפנים, בו האזכרה נעשית על ידי הלבונה בלבד. ועוד יש להבין, מדוע ציוותה תורה להניחו בשבת דווקא, יום שביתה ממלאכה?

אפשר שאת מעשה לחם הפנים יש להבין באופן מהופך לשאר הקרבנות. הוא איננו קרבן לחם שעם ישראל מניח לפני ה', אלא ייצוג של לחם ה' אשר הוא נותן לכנסת ישראל. הנחת לחם הפנים מייצגת את השפעה הא-לוהית הניתן לאדם שמקורו ויסודו בבית ה', במקום שכינת ה'. דומה, שהמבנה הזוגי של המערכות, כמו גם הכפלת שני הכבשים במוסף השבת הנוסף על קרבן התמיד, מבטאת את הריבוי של ברכת ה' ממנה אנו שואבים לכל השבוע

כולו, והיא מקבילה הקבלה גמורה למן, שנלקט ביום השישי לחם משנה, שני העומר לאחד - עבור השבת. ביום שבו נפגשים האנושי והא-לוהי, יש ברכה, כלומר: שפע של ריבוי והכפלה, אחד כנגד האדם ואחד כנגד ברכת ה'. מלחם הפנים אנו למדים שאף ששבת מורה על שביתה מעשיה, הרי ברכת כל המעשים כולם מקורה ותחילתה דווקא בשבת: "ויברך א-להים את יום השביעי".

ייחודם של לחם הפנים ומוסף השבת הם ביטוי נוסף לזיקה העמוקה שיש בין שבת למקדש, עליה בנו חז"ל את ההלכה שלהם, כנ"ל.

השבת בנבואה

בנוסף לאמור בתורה, מופיעה השבת בנביאים. הנביא ישעיה מוסיף על הידוע מהתורה, שהוא בעיקרו הימנעות ממלאכה ושביתה, גם דרישות חיוביות של עונג השבת וכבודה:

אִם-תָּשִׁיב מִשְׁבַּת רְגְלֶךָ עֲשׂוֹת חֲפָצֶיךָ בַּיּוֹם קִדְשִׁי וְקִרְאתָ לַשְּׁבַת עֲנֵג לְקֹדֶשׁ
ה' מִכְּבֹד וְכִבְדָתוֹ מַעֲשׂוֹת דְרָכֶיךָ מִמִּצְוֹת חֲפָצֶךָ וְדַבַּר דְּבַר: אֲזַתְתָּעֲנֵג עַל-ה'
וְהִרְפַּבְתִּיךָ עַל בְּמַתִּי אֶרֶץ וְהֶאֱכַלְתִּיךָ נַחֲלַת יַעֲקֹב אֲבִיךָ כִּי פִי ה' דְּבַר:
(ישעיהו נח, יג-יד)

מרכזיותו של עונג שבת כחוויה המחוללת את יחודיותה ואת קדושתה ברורה מההבטחה שבסוף הפסוקים, העשויה מידה כנגד מידה: "אז תתענג על ה'". האם דברי ישעיה הם חידוש גמור? יש לכך נפקותא הלכתית, האם כבוד ועונג מדברי קבלה הם, ומדרבנן, או מדאורייתא? הדעה הרווחת היא שהם מדרבנן, אך אפשר גם לומר שישעיה נוסך בדבריו תוכן חיובי לתבניות שייצרה התורה, ואין זה אלא פירוש לאמור בתורה. התורה תיארה את ברכת השבת וקדושתה, וציוותה לעשותה יום שבתון ומקרא קודש. הנביא מדריך ומכוון אל אופני הביצוע של תכנים אלה על ידי כיבוד השבת וענוגה.

בדברי ירמיה, ואחר כך בנאומי נחמיה בימי בית שני, מופיע דגש חדש ומשמעותי של השבת:

כֹּה-אָמַר ה' אֱלֹהֵי הַלֵּל וְעַמְדַת בְּשַׁעַר בְּנֵי-עַם הָעָם אֲשֶׁר יָבֹאוּ בּוֹ מִלְכֵי יְהוּדָה
וְאֲשֶׁר יֵצְאוּ בּוֹ וּבְכָל שַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם: וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם שְׁמַעוּ דְבַר-ה' מִלְכֵי
יְהוּדָה וְכָל-יְהוּדָה וְכָל-יְשֻׁבֵי יְרוּשָׁלַם הַבָּאִים בְּשַׁעֲרֵים הָאֵלֶּה: ס(כא) כֹּה
אָמַר ה' הַשְׁמֵרוּ בְּנַפְשׁוֹתֵיכֶם וְאַל-תִּשְׂאוּ מִשָּׂא בַיּוֹם הַשְּׁבַת וְהִבַּאתֶם בְּשַׁעֲרֵי
יְרוּשָׁלַם: וְלֹא-תוֹצִיאוּ מִשָּׂא מִבְּתֵיכֶם בַּיּוֹם הַשְּׁבַת וְכָל-מְלֹאכָה לֹא תַעֲשׂוּ
וְקִדְשַׁתֶּם אֶת-יּוֹם הַשְּׁבַת כְּאֲשֶׁר צִוִּיתִי אֶת-אֲבוֹתֵיכֶם: (ירמיהו פרק יז)

וְעַמִּי הָאֶרֶץ הַמְּבִיאִים אֶת-הַמִּקְחֹת וְכָל-שֹׁבֵר בַּיּוֹם הַשְּׁבַת לְמַמּוֹר לֹא-נִקַּח
מֵהֶם בְּשַׁבַּת וּבַיּוֹם קִדְשׁ וְנִטַּשׁ אֶת-הַשְּׁנָה הַשְּׁבִיעִית וּמִשָּׂא כָל-יָד: (נחמיה י)
זְכַרְהֵלִי אֱלֹהֵי-עַלְזֹאת וְאַל-תִּמַּח חֲסָדֵי אֲשֶׁר עָשִׂיתִי בְּבֵית אֱלֹהֵי וּבְמִשְׁמָרָיו:
בְּיָמִים הַהֵמָּה רָאִיתִי בִיהוּדָה דְרָכִים-גְּתוֹת בְּשַׁבַּת וּמְבִיאִים הָעֵרְמוֹת וְעַמְּסִים
עַל-הַחֲמָרִים וְאֶף-נֵיזוּ עֲנָבִים וְתַאֲנִים וְכָל-מִשָּׂא וּמְבִיאִים יְרוּשָׁלַם בַּיּוֹם הַשְּׁבַת
וְאֶעֱיֵד בַּיּוֹם מִכְרָם צִיד: וְהַצְרִים יִשְׁבוּ בָּהּ מְבִיאִים דָּאג וְכָל-מְכָר וּמְכָרִים

בַּשַּׁבָּת לִבְנֵי יְהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם: וְאָרִיבָה אֶת חַרֵי יְהוּדָה וְאִמְרָה לָהֶם מִה־הִדְבָּר
הָרַע הַזֶּה אֲשֶׁר אַתֶּם עֹשִׂים וּמְחַלְלִים אֶת־יּוֹם הַשַּׁבָּת: הֲלוֹא כֹה עָשׂוּ אֲבֹתֵיכֶם
וַיָּבֵא אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ אֶת כָּל־הַרְעָה הַזֹּאת וְעַל הָעִיר הַזֹּאת וְאַתֶּם מוֹסִיפִים חֲרוֹן
עַל־יִשְׂרָאֵל לְחַלֵּל אֶת־הַשַּׁבָּת: (פיט) וַיְהִי כֹאֲשֶׁר צָלְלוּ שַׁעְרֵי יְרוּשָׁלַם לִפְנֵי
הַשַּׁבָּת וְאִמְרָה וַיִּסְגְּרוּ הַדְּלָתוֹת וְאִמְרָה אֲשֶׁר לֹא יִפְתְּחוּם עַד אַחַר הַשַּׁבָּת
וּמִנְעָרֵי הָעֵמֶדְתַּי עַל־הַשַּׁעְרִים לֹא־יָבֹא מִשָּׂא בְיוֹם הַשַּׁבָּת: וַיְלִינוּ הַרְכָּלִים
וּמִכְרֵי כָל־מִמְכָּר מִחוּץ לִירוּשָׁלַם פָּעַם וּשְׁתֵּי־פָעַם: וְאֶעֱיֵדָה בָּהֶם וְאִמְרָה אֲלֵיהֶם
מִדּוֹעַ אַתֶּם לָנִים נִגְדַת הַחֹמָה אִם־תִּשְׁנֹנוּ יָד אֲשַׁלַּח בְּכֶם מִן־הָעֵת הַהִיא לֹא־יָבֹאוּ
בַּשַּׁבָּת: (סב) וְאִמְרָה לְלוֹיִם אֲשֶׁר יִהְיוּ מִטְהָרִים וּבָאִים שְׂמֹרִים הַשַּׁעְרִים לְקִדְשׁ
אֶת־יּוֹם הַשַּׁבָּת גַּם־זֹאת זָכְרָה־לִּי אֱלֹהֵי וְחוּסָה עָלַי כָּרַב חֲסָדָה: (נחמיה יג)

ישנם נושאים הבולטים בנבואה, שלא זכו לביטוי מרכזי בדברי התורה: השבת במרחב הציבורי - ובמיוחד איסור נשיאת משא לטובת מסחר בעיר, המוזכר בירמיהו ונחמיה. על אף שהמסחר לא נאסר בתורה כחלק מאיסור מלאכה, לאיסור עליו יש חשיבות מרכזית, שכן שבת שיש בה מסחר היא שבת שבה הפרהסיא הציבורית נראית כחול, ובמרחב הציבורי מתחללת השבת. איסור הוצאה נזכר כאן כמונע את קיומו של המסחר ברשות הרבים, ובמונחי ירושלים העתיקה - בשערי העיר. על כך יש להוסיף שהאתגר העיקרי של שמירת השבת באותם ימים היה מול גויי הארץ, שנהגו בשבת כבחול, כמובן, ובקשו לסחור גם בשבת קודש. שמירת השבת למרות ההפסד הכלכלי הכרוך בכך, ועל אף מנהגם של גויי הארץ, היא ביטוי של התבדלותה וייחודיותה של כנסת ישראל, והנביאים מצביעים על כך שהעם נבחן בשמירת הברית עם ה', על ידי שמירת השבת למרות הנורמה המקובלת אצל עמי הארץ האחרים. בכך מתקשרים דברי הנבואה לדברי התורה: "ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם" (שמות לא).

מתוך העלאת השבת למדרגה של ברית יש להבין גם את העונש המובטח למחללי שבת. בפרשת "ושמרו" מופיעה לראשונה עונש הכרת: "כי כל עשה בה מלאכה ונכרתה הנפש היא מעמיה". הכרת הוא תמיד ביטוי של הפקעת הנפש הפרטית מהיותה חלק מהקיום הלאומי של עם ישראל על הברכות הכרוכות בו. כיוון שהשבת הופכת בפרשה זו (שמות לא) לברית, העונש עליה הוא בהכרח כרת, כמו גם ברית מילה או קרבן פסח - שהם מצוות הברית.

בממד הציבורי, הגדרת השבת כברית היא הבסיס לדבריו של הנביא ירמיה כי חילול השבת גורם לחורבן ולגלות, שהרי חילול השבת הוא הפרת הברית עם ה', ולא רק פגיעה במצווה בודדת. במובן זה דומה השבת לעבודה זרה וכיוצא בה. נחמיה הקורא לאנשי ירושלים לשמור את השבת ולא להוציא משא לאזורי המסחר, חוזר ונזכר בחורבן ירושלים על רקע זה של חילול השבת בפרהסיא.

מעניין לגלות שירמיהו נלחם במסחר בשבת ונכשל, כנראה משום שהיה חסר כוח פוליטי, ולעומתו, נחמיה נלחם והצליח משום שהיה שליט בעל כוח, והפעיל את פקחיו כדי לנעול את שערי העיר ולמנוע בכוח הסמכות את חילול השבת. כוחות השוק והתחרות הכלכלית מעמידים כל סוחר בפני נסיון קשה של הפסדים כספיים ופגיעה בתחרותיות, וכדי למנוע

את הפגיעה הזו בחלק מהסוחרים הנאמנים לדבר ה', היה כורח בשימוש בסמכות המדינית המונעת מכולם לחלל את השבת בשווה, ובכך מניחה בסיס לקיום השבת מתוך שוויון וחירות. נסכם. השבת בנבואה עיקרה לא באיסור עשיית המלאכה הסמלי והתודעתית, אלא במאבק בקיומה של השבת ברחובות ובשווקים, ובעיקר במסחר. זיהינו את מקורותיו האפשריים של איסור הוצאה כמונע את המסחר בשבת. אופייני לנבואה היא ההדגשה של ההיבטים של הלכות ציבור ומדינה בשבת, ופחות של ההיבט האישי וה'דתי' שלה.

סיכום

באמצעות המופעים השונים של השבת בתורה ובנבואה, ראינו היבטים שונים של השבת העולים מהמקורות. מפרשת הבריאה עולה כי כילוי המלאכה של הקב"ה משמעותו הפסקת ייצור תוצרים. בהמשך לכך, ראינו שהציווי על השבת מופיע לראשונה בפרשיית המן, עוד לפני מעמד הר סיני מפני שהמן מבטא עולם שהקב"ה עובד בו ולא האדם, והאדם מצטרף אליו על ידי שביתה מתנועה שלו ושל חפציו ולא על ידי הפסקת המלאכה.

לאחר מכן ראינו את השבת המוזכרת בעשרת הדברות בספר שמות לעומת זו שבדברים. בספר שמות נצטוונו לזכור את השבת משום שהשבת מכוננת תודעה ויש בה הודאה בכורח ובבריאה. בספר דברים עיקר המצווה היא לשמור את השבת בפועל, כדי לעצב את המרחב האנושי כמרחב של חירות משעבוד לעולם העבודה והטבע - הנתונה לכל אדם - לפני ה'. כמו כן, בשבת המופיעה בספר דברים, המטרה היא לזכור את חווית העבדים במצרים (ולא את יציאת מצרים) ולתקן אותה באמצעות המנוחה שתינתן גם לעבדו של האדם. השבת בנבואה, מעלה על הנס שני מרכיבים מרכזיים שאינם מודגשים בתורה: הראשון, החיוב בכבוד ובעונג שבת, והשני, איסור על מלאכת הוצאה ועל המסחר, כביטוי למרכזיות שמירת השבת במרחב הציבורי וההיבדלות מגויי הארץ.